

Zsinka László:

A portugál kereskedelmi uralom a 16. században

Műhelytanulmány

Portugália esetében nem beszélhetünk klasszikus értelemben vett hegemoniáról. Noha a portugálok a 15. századtól egyedülálló módon mozdították elő a földrajzi felfedezéseket, majd részesültek annak gazdasági és politikai hasznában, nem rendelkeztek azokkal az erőforrásokkal, amelyek révén sikereiket a többi európai nagyhatalommal szembeni hegemonia kiépítésére fordíthatták volna. Portugália mind földrajzi helyzete, mind területi és népességi adottságai miatt marginális szereplő maradt az európai hatalmi rendszerben. Indiai-óceánon aratott haditengerészeti sikerei ugyan jelentős tényezővé tették a 16. századi távolsági kereskedelemben, de dél-ázsiai és távol-keleti pozíciói mindvégig törékenyek maradtak. Keleti kereskedelmének gyors felemelkedése a 15-16. század fordulóján inkább egyszeri tényezők kivételes együtt hatásának tekinthető. Ezekre támaszkodva megszerezték az Indiai-óceán feletti kereskedelmi uralmat a 16. század nagy részében. Szűk száz év után azonban el is veszítették a holland hajózás megerősödésével a század végén. Még a rövid ideig tartó „aranykor” alatt sem beszélhetünk tengeri hegemoniáról, sem annak európai hatalmi következményeiről, bár a sikerek mélyen beleívódtak a portugál identitásba, ahogyan azt Camoes *A lusiadák* című eposza mutatja, amely heroikus módon ábrázolja a gyarmatosítás körülményeit. A portugálok leginkább a *kereskedelmi uralom/vagy kereskedelmi rendszer* sajátos formáját hozták létre a világ egy régiójában, amit egy ideig katonai eszközökkel eredményesen tartottak fenn.

Portugália 1580 és 1640 között perszónálunióba került a spanyol koronával, aminek ellentmondásos következményei lettek az ország tengerentúli pozícióira nézve. A spanyol hegemonia leáldozása – a tengereken elsősorban a hollandokkal szemben szenvedtek vereséget – Portugáliára is kihatott a 17. század derekán. Másfelől a portugál gyarmatosok a spanyol királyok fennhatósága alatt is megőrizték viszonylagos önállóságukat a Kelet világában. A portugál kereskedelmi uralom 16. századi „fénykorának” letűnése után az indiai-óceáni támaszpontok portugál telepesei felismerték, hogy az anyaország nem képes teljes védelmet biztosítani számukra, így arra törekedtek, hogy sajátos érdekeiket érvényesítve meggyökerezzenek a Távolsági Keleten. Maga Portugália a 18. századtól egyre inkább lemaradt a nyugat-európai fejlődéstől. „Vidékies” országgá vált, amelyet a felvilágosult abszolutizmus pozitív hatásai ellenére hosszú ideig kevésbé érintettek az ipari forradalom következményei. Az ország egyre inkább az angol kereskedelmi érdekekhez idomult, amit kétoldalú szerződések is kifejezésre juttattak. A történelem iróniája, hogy a portugál gyarmatbirodalom, amely a nagy földrajzi felfedezések

következtében más európai nemzetekhez képest elsőként épült ki a 16. század első felében, legutoljára bomlott fel a 20. században. Az angol és a francia gyarmatokon a felszabadító mozgalmak már számos ország függetlenségét elérték, de csak az 1970-es években sor került az afrikai portugál gyarmatok önállósulására. Az ország modernkori iparosodása és demokratizálódása az Európai Közösséghez való csatlakozással kapott lendületet az 1980-as évektől, bár jelentékeny előzményekkel is számolnunk kell. Portugália – Spanyolországhoz hasonlóan – a demokratizálódás és a gazdasági modernizáció sikeres egyidejű pályáját írta le az európai integrációhoz való csatlakozás után, valamint más mediterrán és latin-amerikai országokkal együtt számottevő mértékben kiterjesztette a demokratikus berendezkedéssel rendelkező országok számát a 20. század második felében. A dél-európai országokban végbemenő demokratizálódási folyamatot a politikatudomány az úgynevezett *third wave* – a világméretű demokratizáció „harmadik hulláma” – keretében szemléli.¹

A portugál kereskedelmi uralom bemutatása a „másféleség paradigmájaként” járulhat hozzá a nyugati hegemonia jobb megértéséhez. A későbbi *pax Britannicához*, majd a *pax Americanához* képest jóval korlátozottabb erőforrásokkal rendelkezett, de éppen a velük való összehasonlítás válhat érdekfeszítővé. Az „uralom” és a „hegemonia” többféle nemzeti történeti változata különböztethető meg a nyugati hegemonia évszázadaiban. A lehetőségek és korlátok felől közelítve érzékelhetővé válik, hogy a politikai vagy gazdasági dominancia egyetlen formája sem abszolút, és folyamatosan ki van téve a változó körülmények hatásának. Az angol és az amerikai hegemonia természete a 19-20. században alapvetően eltért a portugál kereskedelmi uralomtól, amennyiben az előbbieket az ipari kapitalizmusra épültek, az utóbbi pedig néhány kulcsfontosságú távolsági kereskedelmi (luxus)árucikk királyi monopóliumán alapult, amit az Indiai-óceán kereskedelmének ellenőrzése révén lehetett biztosítani.

Az Indiai-óceán világa

Vasco de Gama hajói 1498-ban kötöttek ki India partjainál. Az elkövetkező években az Indiai-óceánon alapvető jelentőségű változások mentek végbe. A muszlim tengeri hajózás évszázados pozíciói megrendültek, és a portugál flották a tengeri hatalom sajátos formáját építették ki. 1509-ban a portugálok győzelmet arattak *Diúnál* a gudzsarati és az egyiptomi szultánok flottái felett. Az ütközetben döntő szerepet játszott a portugál hajótűzéréség. Ekkor jelentek meg a portugál hajók alsóbb fedélzeti szintjein elhelyezett rögzített ágyúk. A haditechnikai újítás lényege abban állt, hogy a korábbi előzményektől eltérően már nem elégedtek meg az ágyúk orr- és farépítményeken

¹ Huntington 1991.

való elhelyezésével, hanem a fedélzet egészére is tüzérseget telepítettek. Mivel a hajótest oldalán lőréseket alakítottak ki, egész ágyúsor jött létre. Az ágyúk elmozdulását a fedélzeten történő rögzítéssel akadályozták meg. Az európai kovácsok és fémipar eleve a legjobb minőségű ágyúk előállítására volt képes a 15-16. század fordulóján, de azok újszerű csatarendbe állítása olyan hajótüzérseget eredményezett, ami rendkívül hatékonynak bizonyult az arab hajózással szemben. Nem véletlenül írta az indiai-óceáni támaszpontrendszer kiépítője, Albuquerque tengernagy királyának, hogy a portugál flotta érkezésekor az ellenséges hajók eltűntek és visszavonultak. Úgy tűnik, a muszlim flották veresége elsősorban az európai haditengerészeti fölénynek köszönhető, de a portugálok sikeres megtelepedésére az ázsiai hatalmi viszonyok sajátosságai is hatást gyakoroltak.

A portugálok 1498-as Indiába érkezésekor az iszlám több évszázados jelenlétre tekintett vissza az Indiai-óceánon. Az arabok már az ezredforduló előtt „beltengerükké” tették a Perzsa-öböl, illetve az indiai szubkontinens nyugati partvidékét alkotó Malabár-part között lévő vizeket. Az Indiai-óceánnak ez az övezete nem véletlenül hallgat az Arab-tenger elnevezésre a térképeken. A 11-12. századtól az arab tengeri hajózás birtokolta a Közel-Keletről Indiába vezető tengeri kereskedelmi útvonalakat, amely az eurázsiai szárazföldön kelet-nyugat irányban húzódó *Selyemút* mellett a Földközi-tenger keleti medencéje (*Levante*) és a távol-keleti kereskedelem közötti összekötő kapcsot biztosította.

A Földközi-tenger keleti partvidékétől India felé irányuló kereskedelem már a hellenisztikus ókortól – Kr.e. 4-3. század – rendszeressé vált. A nyugatról – a Vörös-tenger és a Perzsa-öböl felől – érkező hajók elsősorban az indiai szubkontinens nyugati partvidékét alkotó fenyves Malabár-parton kötöttek ki, amely India egyik legcsapadékosabb vidéke, mert a partvidék mentén húzódó Nyugati-Ghátok hegyláncja felfogja a tenger felől érkező monszunszeleket. A terület jelentőségét jól érzékelteti, hogy ma is ez a vidék adja India feketebors termelésének 95%-át és a világ gyömbértermelésének 70%-át. Ezek a fűszerek portugál távolsági kereskedelem kulcsfontosságú árucikkeit alkották a 16. században, bár legfőbb termelési területük az indonéz szigetvilág régiójára összpontosult.

Már a görög-római kor előtti régészeti leletek is utalnak arra, hogy a Kr.e. 12. századtól szórványos kapcsolatok léteztek a Földközi-tenger, a Vörös-tenger, a Perzsa-öböl kikötői és India között. A klasszikus ókori hagyomány szerint egy *Hippalosz* nevű görög hajós felismerte a monszunszelek rendszerességét a hellenisztikus korban, ami jelentősen megkönnyítette a Vörös-tenger és India közötti hajózást. A Ptolemaida Egyiptom és az indiai szubkontinens között virágzó kereskedelmi kapcsolatok alakultak ki a Kr.e. 3-1. században. Nem véletlen, hogy Kleopátra királynő és Antonius vereségük utáni végnapjaikban állítólag azt fontolgatták, hogy udvartartásukkal és seregük

maradványaival Indiába hajóznak, mielőtt Octavianus/Augustus csapatai Egyiptomba érnek. A római császárkorban folytatódott a Közel-Kelet és az indiai Malabár-part közötti tengeri kereskedelem. A régészek több helyen is római pénzermék leleteit tárták fel Indiában. A római birodalom keleti kereskedelme a feltételezések szerint deficites lehetett, ami hosszú időtartamú jelenséggé továbbélt a Nyugat és a Kelet közötti kereskedelemben a kora újkorig. A római birodalom a keleti luxuscikkekért és fűszerekért nemesfémekkel fizetett. A keletebbre fekvő Koromandel-parton lévő Arikameduban folytatott régészeti feltárások is arra utalnak, hogy az ókori Róma és a dél-indiai területek között szoros kereskedelmi kapcsolatok léteztek. A Kelet és Nyugat közötti gazdasági viszonylatok egyik állandóságára utal, hogy a kora újkor századai során Európában folyamatos volt a nemesfém fizetőeszközökre vonatkozó panasz, mert az Amerikából behozott hatalmas mennyiségű ezüst tekintélyes része kiáramlott keletre a fűszerek és a luxuscikkek ellenértékéért.²

A Vörös-tengeren áthaladó közvetítő kereskedelem a kései antikvitás századaiban – Kr.u. 3-6. század – is nagy szerepet játszott. A Kr.u. 6. században Justinianus kelet-római uralkodó arra törekedett, hogy együttműködjön a keresztény etióp állammal egy olyan tengeri útvonal rendszeresítésében, amely képes alternatívát biztosítani a Mezopotámián és Perzsián áthaladó szárazföldi karavánutakhoz képest. Ezek a Szászánida újperzsa birodalom területén haladtak át, amely a Kelet-Római Birodalom (Bizánc) ősi ellensége volt. Nem csoda, hogy Justinianus császár mindent elkövetett, hogy egy új útvonal kiépítése révén az újperzsa államot megfossza a közvetítő kereskedelem nem elhanyagolható jövedelmeitől. A Szászánida uralkodók válasza sem váratott sokáig magára. A Kr.u. 6. század második felében perzsa csapatok szálltak partra az Etiópiával átellenben fekvő Jemen területén. Az Arábiai-félszigetnek ezt a déli részét perzsa befolyási övezetté alakították, ami egyfajta válasz lehetett a bizánciak és az etiópok közeledésére. A kelet-római és a perzsa állam törekvései, hogy tartós befolyási övezetet hozzanak létre Afrika szarvánál, jól érzékeltetik a keleti távolsági kereskedelem jelentőségét.

Az Indiai-óceán keleti részén a Kr.u. 1. évezred második harmadától bontakozott ki az indiai civilizáció növekvő erejű tengeri missziója, amely Hátsó-Indiában és az indonéz szigetvilágban hindu mintára szerveződő királyságok létrejöttét eredményezte.³ Ez az indiai kereskedők növekvő befolyását is maga után vonta a dél- és délkelet-ázsiai térségben. Az Indiai-óceán egészét azonban mégsem a hindu, hanem a muszlim civilizáció integrálta egyetlen kereskedelmi és vallási övezetté attól fogva, hogy a 7-8. századi hódítások eredményeként a nagy múltú eurázsiai civilizációk tekintélyes részét hatalma alatt egyesítette. Mohamed fellépése előtt az arabok inkább a sivatagi karavánkereskedelemben voltak érdekeltek, mert hasznot húztak a végeláthatatlan

² Rawlison 1983: 10-11.

³ Thapar 2002: 321-334, Rawlison 1983: 73-76.

bizánci-perzsa háborúkból a 4-6. század során, és emiatt a közel-keleti kereskedelmi útvonalak az Arábiai-félsziget felé tolódtak el. Majd a nagy hódítások miatt olyan területek jutottak birtokukba, amelyek vonzóvá tették számukra az indiai-óceáni kereskedelemben való részvételt. A muszlim-arab világ egyik legjelentősebb gazdasági erőközpontjából, a Perzsa-öbölből induló kereskedő hajók a 9. századtól már nemcsak Indiába jutottak el, hanem Kelet-Afrika partvidékeit is végigjárták. A muszlim kereskedők a kelet-afrikai hátországot *zendzsnek* hívták, és nemcsak az indiai szubkontinenssel tartottak fenn gyümölcsöző kereskedelmi kapcsolatokat, hanem a fekete-afrikai térséggel is. Rabszolgákat, aranyat, állatbőröket és elefántcsontot szereztek be, cserébe textilárut, edényeket és üveget adtak. Ezeket, valamint a közel-keleti árucikkeket nem egyedül India felé továbbították, de a dél-kínai tenger is a hatósugarukba került. Bizonyos, hogy a 7. századtól arab kereskedőkolóniák telepedtek le Kínában. Az indiai-óceáni muszlim hajózásnak további impulzusokat adott az iszlám vallási és politikai terjeszkedése az indiai szubkontinensen, amire az ezredforduló után került sor. A 13. században Indiában Gudzsarát és Bengália területén muszlim hódítók rendezkedtek be és alapítottak államokat. Az iszlám egy-két évszázad leforgása alatt északról délre haladva fokozatosan birtokba vette az indiai szubkontinentst. A 14-15. században a hindu királyságok – a legerősebb közülük Vidzsjanagar – csak a Dekkán déli részén őrizték meg függetlenségüket. A muszlim hódítás nemcsak a szárazföldön, hanem a tengeren is előrehaladt. Hittérítők, katonák és kereskedők szállták meg a 13. század végére a Malakka-szorost – ma itt található Szingapúr – amely a délkelet-ázsiai szigetvilág és a kínai tengerek felé irányuló útvonalak legfontosabb üttőere volt. Vasco de Gama megjelenése előtti másfél évszázadban a muszlim hódítás és kereskedelem egyre több pozícióra tett szert az indonéz szigetvilágban is. A hindu királyságokra rárétegződő muszlim társadalmi és politikai modell a kasztrendszer helyett az iszlámra áttérő lakosság egyenlőségét ajánlotta, és éppen ez adta vonzerejét. Amikor a portugálok birtokukba vették az Indiai-óceánt, a muszlim hajózás egyre gyarapodó kereskedelmi hálózatával találkoztak, amely a délkelet-ázsiai területeken még viszonylag újszerűnek számított.

Az eurázsiai muszlim világ vallási és kereskedelmi egységét – s azon belül a Indiai-óceán jelentőségét – jól érzékeltetik Ibn Battúta utazásai. A művelt jogtudós Marokkóból származott, és a 14. század első harmadában indult mekkai zarándokútra. Utána nem tért vissza hazájába, hanem Közép-Ázsiába, illetve Indiába utazott, és több éven át időzött Delhiben és a Maldív- szigeteket is meglátogatta. Szumátra érintésével Kína déli partvidékére is eljutott, s 1349-ben visszaérkezett hazájába. Néhány év múlva Ibn Battúta egy hosszú szaharai utazásra is vállalkozott, aminek végpontja az afrikai arany legendás központja, a nyugat-szudáni Mali volt. Szemmel láthatóan Ibn

Battúta egy olyan világban tett utakat, amit a muszlim távolsági kereskedelem útvonalai szerveztek egybe.⁴

Az Indiai-óceánon zajló események szempontjából azonban nagyobb jelentősége volt a kínaiak 15. század első felében induló tengeri vállalkozásainak. 1405 és 1433 között Cseng Ho kínai tengernagy hatalmas flotta élén többször végighajózott a dél-ázsiai tengereken, és az Indiai-óceánon keresztül Kelet-Afrikába is eljutott. *„Cseng Ho hajója majdnem 120 méter hosszú volt, tehát csaknem ötször akkora, mint a Santa Maria, amelynek fedélzetén Kolumbusz Kristóf 1492-ben átszelte az Atlanti-óceánt. És csak egyike volt a több mint háromszáz hatalmas óceánjáró dzsunkának, amelyek a kínai flottát alkották. Ezek a többárbcos hajók, amelyekbe elkülönített légkamrákat építettek, nehogy elsüllyedjenek, ha netán léket kapnának, jóval nagyobbak voltak, mint a XV. századi Európában bármi. 28 000 főből álló legénységével Cseng Ho flottája egyetlen nyugati hajóhaddal sem volt összemérhető, egészen az első világháborúig... 1405 és 1424 között, hat nagyszabású út során Cseng Ho flottája lenyűgözően messzire jutott. Elvitorláztak Thaiföldre, Szumátrára, Jávára és az egykor igen jelentős kikötőbe Kálikutba (a mai Kozhikode az indiai Keralában), Temasekbe (a későbbi Szingapúr), Melakába és Ceylonba, az orissai Cuttackba (Kelet-India), a Perzsa-öböl kapujának számító Hormuzba, a jemeni Ádenbe, majd a Vörös-tengeren föl egészen Dzsiddáig (Szaud-Arábia).”⁵*

A kínaiak behatolása az Indiai-óceán központi övezetébe új eseménynek számított a 15. század első évtizedeiben, amire korábban nem volt példa. Megjelenésükre nem kerülhetett volna sor az ezredforduló utáni évszázadok hatalmas kereskedelmi expanziója nélkül, amely a Szung-dinasztia idején a kínai gazdasági világ részévé tette a dél-kínai tengert. Ezzel a kínai kereskedők is a délkelet-ázsiai szigetvilág aktív szereplőivé váltak, bár a tengeri kereskedelem jelentékeny része továbbra is a rendkívül ügyesen hajózó malájok kezében volt. Mindenesetre Cseng Ho felfedező útjai kifejezésre juttatták a kínai állam növekvő érdeklődését az Indiai-óceán nyugati területei iránt, aminek aztán a Ming-kor második felében nem lett folytatása. Cseng Ho admirális útjainak, expedícióinak rendkívüli méreteiről – különösen az európai földrajzi felfedezésekkel való összevetésben – sokat írtak a történészek. A nyugati történettudomány alaposan megvitatta a kínai birodalom és a „policentrikus” európai államrendszer terjeszkedésének dinamikája közötti különbségeket is. A 15. században az indiai-óceáni hajózás főleg a muszlim kereskedők egyre szélesedő hálózatának a birtokában volt, míg tőle keletre a délkelet-ázsiai szigetvilágban és a dél-kínai tengeren bizonyos jelentőségre tett szert a maláj és a kínai kereskedelem.

⁴ Abu-Lughod 1991: indiai-óceáni kereskedelemmel foglalkozó fejezetrészek.

⁵ Ferguson 2016: 63-64.

Cseng Ho indiai-óceáni expedícióinak világtörténelmi különlegességét az adja, hogy a kínai tengernagy akcióival egy időben Afrika másik oldalán, az atlanti-óceáni partokon is kibontakozóban voltak a portugál felfedező utak, amelyek végül Vasco de Gama Indiába érkezéséhez vezettek. Cseng Ho Kelet-Afrikába érkezése körül a portugálok elfoglalták Ceutát Észak-Afrikában, elkezdték a marokkói partvidék feltérképezést, és Afrika atlanti partvidéke mentén megindultak az Egyenlítő felé. A történettudomány izgalmas kérdése napjainkban is, miért Európa „fedezte fel” a világot és nem megfordítva Kína Európát.

A portugál terjeszkedés indítékai

A portugál felfedezések szembeállíthatók a spanyol gyarmatosítás kezdeteivel. Míg Portugália mintegy hetven év céltudatos és szisztematikus eredményei révén jutott el az Indiába vezető útvonalak megismeréséig, addig Spanyolország akár „potyautasnak” is tekinthető, ahogyan Kolumbusz expedíciójának különösebb előzmény nélküli támogatásával Amerika kolonizálásának élenjáró szereplőjévé és haszonélvezőjévé vált. A portugál terjeszkedés indítékai egyrészt az európai expanzió keretébe is beleilleszthetők, másrészt a sajátos nemzeti fejlődés körülményeiből is levezethetők. Ezekkel a tényezőkkel a második világháború utáni évtizedek történettudománya sokat foglalkozott, feltárva az expanzió vallási, politikai és gazdasági motívumait. A portugál terjeszkedés tényezőinek egymáshoz viszonyított súlyáról még ma is vitatkozik a szakirodalom, de az eddigi kutatásoknak köszönhetően kellő árnyaltsággal tudjuk érzékeltetni a legfontosabb szempontokat. Ebben az összefüggésben néhány alapvető tényezőt szokás kiemelni: (1.) a portugál államépítés eredményeit, (2.) a népességnövekedésből fakadó nyomást, ami szorosan kapcsolódott az agráréxpanzió problémájához, (3.) a késő középkor gazdasági recessziójának következményeit, (4.) a keresztes háború és a hittérítés hagyományát, (5.) Portugália földrajzi fekvéséből fakadó adottságokat, (6.) a rendelkezésre álló tőkét, (7.) az eliten belüli konszenzust a terjeszkedésre vonatkozóan és a királyi hatalom hatékony szervező szerepét.⁶

(1.) *A portugál államépítés eredményei.* Portugália az Ibériai-félszigeten a muszlimok elleni *reconquista* eredményeként született. Eredetileg az északi León királyság hűbérese volt, de viszonylag hamar önálló állami identitásra tett szert a középkorban. Ebben a folyamatban fordulópontnak tekinthető a muszlimok 1147-es kiűzése Lisszabonból, majd a déli irányú katonai terjeszkedés a 13. században, illetve az Ibériai-félsziget nagyhatalmának számító kasztíliai támadás elhárítása a 14. század során. 1256-ban a *cortez* összehívása a rendi fejlődés kezdetét,

⁶ A portugál expanzió tágabb okainak megértéséhez elsősorban a francia Annales iskola szerzőire, valamint Wallerstein és Wolf okfejtésére támaszkodtunk: Chauvin 1969, Wallerstein 1974, Wallerstein 1983, Wolf 1995.

míg 1288-ban a lisszaboni egyetem megalapítása – később Coimbrába helyezték át – az északról érkező latin keresztény kultúra adaptációját jelezte. A 13-14. században kialakulóban volt az adómentességet élvező nemesség, amely a királyi hatalommal szemben védeltséget és jogokat élvezett. Ezek a jelek arra utaltak, hogy a megszilárduló Portugália nemcsak a katolikus hit, hanem a latin kereszténységre jellemző társadalmi és kulturális fejlődés részesévé is vált. Az ország egységének kialakulásában fontos szerepet játszott a portói dialektus jelentőségének növekedése a kései középkorban, amely aztán a portugál irodalmi nyelv alapja lett.

Az ország hamar kialakuló egysége ellenére észak-dél irányban jelentős különbségek jöttek létre a társadalmi rétegződést illetően. Északon a hűbéri viszonyok váltak jellemzővé, míg Portugália középső részén a városok kivételes gazdasági szerepre, sőt politikai befolyásra tettek szert. Délen a muszlimokkal vívott harcok miatt hatalmas méretű birtokok kerültek az egyházi lovagrendek birtokába. A *reconquista* következtében a katonai nemesség és az egyházi lovagrendek egy ideig – Kasztíliahoz hasonlóan – fontos szerepet játszottak az ország életében. A 14. század végén a Burgundi dinasztia kihalása utáni zavaros időszakban az Avis lovagrend egyik nagymestere szerezte meg a trónt. I. János angol segítséggel visszaverte a kasztíliai hadsereg támadását a 14-15. század fordulóján. Az angol szövetséget megerősítve olyan politikai orientációt teremtett, ami az újkorban még többször jutott jelentős szerephez. I. János király alatt kezdődött Portugália afrikai terjeszkedése a 15. század első évtizedeiben.

A portugál királyság egységes állammá szerveződött az érett középkor századaiban, amely rendelkezett a „nyugatias” társadalomfejlődés jellegzetes vonásaival. Az ország közepes mérete jótékony hatást gyakorolt a központi hatalom megszilárdulására. Nem alakult ki a királyi központosítással szemben erős ellenállásra képes tartományúri hatalom. A Kasztíliával vívott 1385-ös háború a „régő nemesség” leáldozásához, és egyfajta „új nemesség” felemelkedéséhez vezetett, amely támogatta a monarchiát, továbbá a király a növekvő erejű polgárságra is támaszkodhatott. Az elitváltás felgyorsította a királyi hatalom megerősödését. Az ország megtapasztalta a korlátozott mértékű zűrzavart és anarchiát, majd az egység és a rend jótékony hatásait. A lovagrendek a terjeszkedés vallásos eszméjét és lendületét, a városias övezetek az expanzió gazdasági hátterét teremtették meg. A portugál államépítés sikere jelentékenyen hozzájárult az expanzió politikai és társadalmi hátteréhez, de a terjeszkedés konkrét indokai inkább a késő középkori fejlődés sajátosságaiból vezethetők le.

(2.) *Népességnövekedés és agráréxpanzió.* A gazdasági és demográfiai növekedés két alapvető jelentőségű évszázadában – 1100 és 1300 között – a középkori Európában egyszerre ment végbe a termelékenység növekedése és a megművelt földek kiterjesztése. Bár vitatható, hogy Portugáliában a népességnövekedés dinamikája megegyezett-e a nyugat-európai folyamatokkal,

az ország lakossága a középkor második felében valószínűleg elérte az egymillió főt. Mivel számos terület gyenge mezőgazdasági adottságokkal rendelkezett, Portugália hamar elérte az agrártermelés felső korlátait. Népeisége valószínűleg megközelítette azt a kritikus tömeget, ami bizonyos nyomást hozott létre a megművelt földek kiterjesztése irányába, noha nem lehet egyértelműen állítani, hogy a 15. században meginduló külső terjeszkedés okait csakis a túlnépesedésben kell keresnünk. Mindenesetre Portugália egy ideig valószínűleg az európai agrárexpanzióval összhangban klasszikus „határfejlődést” követett, amikor művelhetővé tette „belső Amerikáit” (*Fernand Braudel*), de ezek a területek a kedvezőtlen természeti adottságok miatt korlátozottan álltak rendelkezésre, és elég gyorsan elfogytak, ami tágabb értelemben indokolja a külső terjeszkedés megindulását. Hazai lehetőségei végére érve a portugál agrárexpanzió „átcsapott” az Atlantikumba, ami az atlanti szigetek és a nyugat-afrikai térség iránti érdeklődés megélénkülését eredményezte.

Erre utal az a tény is, hogy a portugál terjeszkedés első szakaszában – a 15. században – mindenekelőtt a mezőgazdasági tömegárak és nyersanyagok kerültek az érdeklődés homlokterébe, és a fűszerkereskedelem jelentősége csak az Indiába vezető út felfedezése után értékelődött fel. A portugálok már ekkor kifejezett érdeklődést mutattak az atlanti-óceáni halászat, faanyagok, cukor és textilfestő anyagok iránt. Az Azori- és Zöldfoki-szigetek elfoglalása (illetve a Kanári-szigetek megszerzése a spanyolok által) bizonyos mértékig e szükségletek kielégítését mozdította elő. A portugál expanzió első szakasza ennyiben emlékeztet egy klasszikus értelemben vett agrárexpanzióra, és a kereskedelmi orientáció kezdetben eltért a luxuscikknek minősülő fűszerek kereskedelmétől.

(3.) *A késő középkori gazdasági válság következményei.* A 14. század az egész európai kontinensen a népességcsökkenés és a gazdasági válság időszaka volt. Portugália esetében is hatott a *Nagy Pestis*, annak minden demográfiai és gazdasági következményével. A megelőző századokban a portugál parasztság természeti, pénz- és robotszolgáltatásokkal tartozott a földbirtokosoknak. Ekkortól egyes vidékeken csökkent a népesség, ami a parasztok által fizetett adók értékének csökkenéséhez vezetett. Ráadásul a magasabb bérek a városokba vonzották a falusi lakosság egy részét. A bérleti díjak csökkenése valószínűsíthetően a földesúri jövedelmek válságát okozta, míg a városba áramlás erősítette a munkaerőhiányt. Ettől fogva a nemesség arra törekedett, hogy a kieső munkaerőt akár fegyveres erőszak igénybevételével is pótolja. A 15. század második felében Portugália mintegy 150 000 afrikai rabszolgát szállított Afrikából az anyaországba vagy az ekkoriban elfoglalt Azori-szigetekre.

A kezdődő terjeszkedés fontos feltételét képezték azok a társadalmi rétegek is, amelyek a vidékről való elvándorlás miatt egyre nagyobb számban összpontosultak a városokban, de nem jutottak

tartósan munkához. Ezért szívesen vettek részt a királyi udvar és a nemesség katonai vállalkozásaiban. Mindent egybevetve, a 14-15. század változásai felgyorsították a különböző társadalmi csoportok közötti átrendeződési folyamatokat, amelyek következményei a területi expanzió irányába hatottak. A 14-15. századi portugál recesszió természetrajzát nem ismerjük pontosan. Az ország különböző régióiban valószínűleg eltérő erővel és módon fejtette ki hatását. A népességnövekedés és az agrárexpanzió fentebb említett szélesebb tendenciája, valamint a 14. századi népességcsökkenés nem zárják ki egymást, de a két jelenségcsoport egymáshoz való viszonya nem látszik mindig tisztán. Portugália esetében továbbra is szembesülünk azzal a kérdéssel, hogy a területi terjeszkedés kezdetei a népességnövekedés és agrárexpanzió, vagy a késő középkori gazdasági recesszió következményeiből vezethetők-e le inkább.

(4.) *A keresztes háború és a hittérítés eszméje.* A portugál expanzió indítékai között a történetírás mindig is szerepeltette a vallásos térítés és terjeszkedés szempontjait. Eszerint az Ibériai-félsziget politikai hagyományaiban az elnyúló *reconquista* következtében az ezredforduló óta erőteljesen jelen volt a muszlimok elleni küzdelem eszméje, amely mindinkább vallásos színezetet öltött. A hit terjesztése iránti elkötelezettség nemcsak Portugáliában, hanem Kasztíliaiban is hatást gyakorolt. A későbbiekben a spanyolok inkább kiemelkedtek ezen a téren, mint a portugálok. Indiai-óceáni hódításaik során a portugálok inkább hajlottak arra, hogy politikai okokból kompromisszumot kössenek a helyi muszlim államokkal, míg a spanyolok számára a vallási szempontok érvényesítése számos esetben elsődlegesnek bizonyult. De a portugálokat is áthatotta a keresztény hittérítés eszméje. Bizonyos értelemben elmondható, hogy a marokkói és a nyugat-afrikai partvidék felfedezése felfogható a *reconquista* folytatásaként. Az Ibériai-félsziget visszafoglalása ugyan a déli területek meghódításával befejeződött (1492), de valamivel később a *reconquista* természetes módon kiteljesedett a szemben fekvő észak-afrikai területeken. Nem véletlen, hogy a fiatal Sebestyén király rajongott a keresztes háború eszméjéért. Amikor 1574-ben portugál hadsereget küldött Marokkó elfoglalására, maga is holtan maradt a marokkói-török sereg ellen vívott vesztes ütközet után a csatatéren. A vereség az Avis-dinasztia uralmának válságához, s végül a spanyol Habsburgok hatalomra kerüléséhez vezetett Portugáliában. A portugálokat nemcsak Nyugat-Afrikában, hanem az Indiai-óceán térségében is áthatotta a keresztény hittérítés eszméje.

A portugál expanzió motívumainak magyarázata során a francia Annales iskola hatása alatt álló történészek elsősorban a népesedés és az agrárexpanzió fontosságára helyezték a hangsúlyt. A neomarxisták, mint Immanuel Wallerstein a 14-15. századi demográfiai és gazdasági recessziót hajlamosak voltak a feudalizmus általános válságaként felfogni, és a nagy földrajzi felfedezéseket az erre adott válaszként értelmezni. Ehhez képest a vallási és szociokulturális faktorokat előtérbe helyező historiográfiai magyarázatok nagy jelentőséget tulajdonítottak a hittérítés és a keresztes

háború eszméjének. Szerintük ez volt az a mozgósító erejű tényező, ami lehetővé tette, hogy a portugálok az Indiai-óceánon fölénybe kerüljenek ellenfeleikkel szemben, akik nem rendelkeztek hasonló vezérlő eszmékkel.

(5.) *Földrajzi adottságok.* Portugália esetében a geográfiai adottságok kettős értelemben közelíthetők meg. Egyrészt lehetőségként, hiszen a maritim fekvés, és az Atlanti-óceánra való nyitottság jelentős mértékben előmozdította az ország tengeri expanzióját, másrészt korlátként is, mert a földrajzi adottságok komoly hiányosságokkal és szűk keresztmetszetekkel párosultak. Általában kevés volt a portugál tengerész, és nem jutottak elég hajóépítéshez megfelelő fához. Portugália tengeri hatalma tetőpontján is legfeljebb mintegy 300 tengerjáró hajót birtokolt. Ilyen körülmények között a portugál terjeszkedés esetében nem beszélhetünk kedvező földrajzi kondíciókról, de arról igen, hogy a portugálok jól használták fel geográfiai pozícióik néhány előnyét, és elfogadható válaszokat adtak azokra a kihívásokra, amit a földrajzi helyzetükből fakadó gyengeségek okoztak. Ezzel együtt a geográfiai szűk keresztmetszetek miatt mindvégig jellemezték őket egyfajta sebezhetőség.

(6.) *A rendelkezésre álló kereskedő tőke.* Az elmúlt fél évszázad történeti kutatásai arra hívták fel a figyelmet, hogy a portugál városok, mindenekelőtt Lisszabon polgárainak és kereskedőinek tőkeerejét nem szabad alábecsülni a 14-15. században. Az iszlám és mediterrán gazdasággal való évszázados kapcsolatok miatt a portugál gazdaság viszonylag fejlett pénzügyi rendszerrel rendelkezett. Ugyan a portugálok nem vetélkedhettek az itáliai városok kereskedelmi tőkájével és bankházaival, de az északnyugat-európai városokéval annál inkább. Nem véletlen, hogy a késő középkorban az ország középső városiasodott részének polgársága a politikában is befolyásra tett szert. A 14-15. század fordulóján a lisszaboni és a portói kereskedők egyre nagyobb gazdasági erőt képviseltek. Főleg gabonával, olívával, borral, festékanyagokkal, sóval kereskedtek. A portugál kereskedőkön túl a 15. századtól egyre nagyobb szerepet játszottak a Lisszabonban megtelepedő genovaiak. A genovai kereskedők jelentőségének növekedése egybeesett a kelet-francia champagne-i vásárok lehanyatlásával, valamint az Ibériai-félsziget és Franciaország atlanti partjai mentén zajló hajózás felértékelődésével. A genovaiak részt vettek az atlanti-óceáni szigetek gyarmatosításában is. A Lisszabonban megjelenő olasz kereskedők kiváltották a portugál kereskedőcsaládok féltékenységét, de a konfliktus kiéleződése helyett végül inkább házasságok révén oldották meg az érdekek egyeztetését. Bár a királyi hatalom kezdetől fogva erősen kézben tartotta a tengerentúli terjeszkedést, a portugál kereskedők és a genovaiak részvétele az expedíciók finanszírozásában megkerülhetetlennek bizonyult. Mégis – noha ennek mértékéről megoszlanak a vélemények – a kereskedők mindig is alárendelt szerepbe kényszerültek a monarchiával szemben.

(7.) *Az eliten belüli konszenzus és a királyi hatalom szervező ereje.* A portugál expanziót a nemesség és a kereskedők egyaránt támogatták, valamint a nincstelen társadalmi rétegek is lehetőséget láttak benne. Fontos mozzanat, hogy a földbirtokos arisztokrácia és a kereskedőcsoportok érdekei nem kerültek szembe egymással. A királyi hatalom mindvégig kezdeményező szerepet játszott az események alakításában. Tengerész Henrik királyi herceg támogatta a térképészet és a hajózás fejlődését, és kezdeményezte a Gibraltárral szemben fekvő észak-afrikai Ceuta elfoglalását 1415-ben, ami a portugálok afrikai hódításainak első lépését jelentette. A nagy földrajzi felfedezések előfutáraként a történettudomány emblematikus alakjává váló portugál herceg munkálatainak anyagi alapjait az atlanti-óceáni szigeteken és Nyugat-Afrikában folytatott halászati és kereskedelmi tevékenység – festékanyagok, cukor – teremtette meg. A felfedezések előestéjén a monarchia már kezében tartotta az alapvető fontosságú kereskedelmi cikkek monopóliumát. Portugália esetében a korona által közvetlenül irányított állami kereskedelemről beszélünk, aminek a hasznát is nagyrészt a királyi kincstár fölözte le. A portugál állam a hollandoktól és az angoloktól eltérően – egy-két bizonytalan próbálkozástól eltekintve – nem alapított monopóliumokkal felruházott kereskedő társaságokat, illetve nem tette lehetővé a szabad versenyt. A királyi ház által irányított kereskedelmi tevékenység szorosan kapcsolódott a katonai és haditengerészeti erők felhasználásához. A királyi hatalom kezdettől fogva az ország legnagyobb „magánkereskedelmi” vállalkozását működtette, ami másfelől azonos volt az állammal. Ennek szervezése során egyidejűleg érvényesítették a gazdasági haszon, illetve a politikai és katonai erő szempontjait. A korona kereskedelmi akcióiban szívesen részt vettek a portugál és olasz kereskedőcsaládok, valamint a földre, munkaerőre, kalandra éhes nemesek és a városi nincstelenek. A királyi hatalom hatékony szervező szerepe találkozott a terjeszkedésben érdekelt társadalmi csoportok konszenzusával.

A portugál terjeszkedés kezdetei

A portugál expanzió a 15. század első évtizedeiben kezdődött. Ceuta 1415-ös elfoglalása a portugálok kezébe juttatta a nyugat-afrikai aranykereskedelem egyik fontos útvonalának a végpontját. A Szahara felől érkező afrikai arany az európai gazdaság legfőbb nemesfémforrását jelentette az ezredforduló utáni középkori századokban. Tekintve, hogy Európa az ázsiai luxuscikkek kereskedelmét illetően általában deficitet halmozott fel, ami nemesfém kiáramlással járt, a veszteség arany behozatala révén került ellensúlyozásra, aminek legfontosabb forrása Afrika volt. A Szahara déli övezetében fekvő Mali muszlim uralkodói az afrikai szárazföldön ellenőrzésük alatt tartották az aranylelőhelyek és a sivatagi kereskedelem nagy részét, s közmondásos gazdságukkal kapcsolatos legendák is ebből tényből fakadtak. Az afrikai

terjeszkedéssel a portugálok az Atlanti-óceán felől beléptek a szaharai kereskedelmi rendszerbe, és megpróbálták a maguk javára kamatoztatni annak hasznát.

A szaharai útvonalak végpontjainak megismerésével párhuzamosan a 15. század első évtizedeiben megkezdődött az afrikai partvidék feltérképezése. A portugál hajósok egyre délebbre hatoltak Afrika atlanti-óceáni partjai mentén. Közben felfedezték – pontosabban az európaiak számára ismert világ részévé tették – az Azori-szigeteket, Madeirát és a Kanári-szigeteket. Madeirát 1420-ben érte el a Tengerész Henrik által szervezett expedíció, amely pontosítani akarta a sziget létezésével kapcsolatos híreszteléseket, hiszen korábban a genovai hajósok már valószínűleg kikötöttek a sziget partjain. Madeira betelepítése 1425-ben kezdődött el. Az Azori-szigetekre 1427-ben érkeztek portugál hajósok, majd Portugália 1432-ben kinyilvánította fennhatóságát a szigetek felett, amelyeket rövidesen az anyaországból érkező telepesek népesítettek be. Az atlanti-óceáni szigetek már az expanzió első évtizedeiben fokozódó mértékben váltak a portugál terjeszkedés részévé, mind a betelepítés révén, mind később az ültetvényes gazdálkodás meghonosításával.

A portugál hajósok 1434-ben túljutottak a Bojador-fokon, s 1445-ben elérték Afrika legnyugatibb pontját, majd 1471-ben áthaladtak az Egyenlítő vonalán, és 1484-ben felhajóztak a Kongó folyón. Bartolomeo Diaz mintegy másfél évig tartó útja során 1486-1487-ben elérte Afrika legdélebbi pontját, a Jóreménység-fokot. A felfedezéseket Vasco de Gama expedíciója teljesítette be mintegy tíz évvel később, aki egy sokat tapasztalt muszlim arab navigátor segítségével tette meg az Indiai-óceánon az indiai szubkontinensre vezető út utolsó szakaszát.

1498-ban az Indiába vezető tengeri útvonal felfedezésével új korszak kezdődött a portugál terjeszkedés történetében, ami élesen eltért az első évtizedek motivációjától. Az atlanti-óceáni szigetekről a portugálok számukra fontos mezőgazdasági cikkeket és nyersanyagokat importáltak, másfelől az Egyenlítő vidékén a tenger felől – kedvező helyzetbe kerülve – hozzájutottak az afrikai arany forrásaihoz. Az Aranyparton támaszpontokat építettek ki az 1460-as évektől. Az aranykereskedelem királyi monopólium lett, és hamarosan évi fél tonna aranyat szállítottak a térségből Portugáliába. Már a 15. század második harmadában megindult a nyugat-afrikai rabszolga kereskedelem is, először Portugália felé olcsó munkaerőt biztosítandó, majd később Amerika irányába. Az Indiába vezető útvonal megismerése után a nyugat-afrikai arany és rabszolga kereskedelem továbbra is virágzott, de a portugál kereskedelem legfontosabb tételévé hamarosan a fűszerszállítmányok váltak.

A portugál kereskedelmi rendszer sajátosságai

A portugálok Indiába érkezése után nem sokkal Albuquerque tengernagy zseniális éleslátással felismerte, hogyan lehet uralom alatt tartani az Indiai-óceán hatalmas vizeit. A Perzsa-öböl kijáratánál kiépített támaszpont a Hormuzi-szorosban, a vörös-tengeri kijáró (Aden) ellenőrzése az Indiai-óceán nyugati övezetében, a Malakkai-szoros birtokba vétele keleten, továbbá az indiai szubkontinens néhány kulcsfontosságú kikötőjének megszerzése, valamint Goa városának kiépítése, amely a főkormányzó székhelye lett: e hódítások kevés befektetéssel a legnagyobb stratégiai nyereséget hozó döntések voltak, amelyek a haditengerészet történetének legnagyobbjai között jelölik ki Albuquerque helyét. Haditechnikai fölényük révén a portugál hajók képesek voltak a muszlim flották legyőzésére, és gátat emeltek a Mezopotámiát (Irakot) akkoriban meghódító oszmán törökök tengeri irányú terjeszkedésének a Perzsa-öbölben.⁷

A portugálok kezdetben a hajók és áruk lefoglalásának a taktikáját alkalmazták, de hamarosan rájöttek arra, amennyiben hosszabb távon konszolidálni akarják uralmukat, más megoldást kell keresniük. Megérkezésük után a kereskedelem jelentékeny részét erőszakkal kisajátították az arab és gudzsaráti kereskedőktől, de korántsem szereztek meg a teljes kereskedelmi monopóliumot. Anyagi ellenszolgáltatás fejében hajózási engedélyeket állítottak ki a helyi hajósoknak, vámokat fizettettek velük, amely ettől fogva jövedelmeik részét képezte. Nem szorították ki teljesen az arab és maláj hajózást az Indiai-óceánon, hanem igyekeztek valamennyire ellenőrzésük alatt tartani. A korrump portugál hivatalnokok gyorsan rájöttek arra, hogy az engedélyek kiállítása személyes anyagi előnyökkel járhat, ezért könnyen kiadták azokat. Mivel a portugál hajóhad nem bizonyult elegendőnek az Indiai-óceán hatalmas térségeinek biztosítására, inkább a stratégiai kulcspontokat szállták meg, és nem annyira felszámolták a korábbi kereskedelmi struktúrákat, hanem rájuk telepedve igyekeztek hasznot húzni belőlük. Bár tüzérségi fölényük miatt egyetlen ázsiai tengeri vetélytárustól sem kellett tartaniuk, korlátozott haditengerészeti kapacitásaik miatt kénytelenek voltak engedélyezni a helyi kereskedelmi hajózást. Következetes stratégiát folytattak, amennyiben a velük baráti viszonyt ápoló helyi fejedelmeknek számos kereskedelmi lehetőséget biztosítottak, míg ellenfeleiktől megtagadták azokat.⁸ Az indiai szubkontinensen elfoglalt kikötőkön túl az Európával való összeköttetés fenntartására afrikai támaszpontok sorát építették ki a tengerparton, de kísérletet sem tettek a szárazföldre való benyomulásra.

⁷ A portugál kereskedelmi rendszer értelmezése során elsősorban Boxer alapvető művére támaszkodunk: Boxer 1973.

⁸ Wolf 1995: 264.

A nagy ázsiai birodalmakkal szemben a portugál felfedezők és hajósok gyengének bizonyultak. A katonai támaszpontokat a tengerparton képesek voltak megvédelmezni, de kontinentális hódításról szó sem lehetett. Sőt hosszabb távon rákényszerültek a helyi államokkal való megállapodásokra, amelyet elősegített, hogy az ázsiai uralkodók is előnyöket láttak a kapcsolat fenntartásában, mert így jobb minőségű nyugati haditechnikához juthattak. Az európai államok csak a 19. századi ipari forradalom következtében tettek szert olyan látványos haditechnikai fölényre, amely lehetővé tette számukra az ázsiai birodalmak belső területeinek elfoglalását. A 16-17. században a legtöbb ázsiai nagyhatalom is úgynevezett „puskapor állammá” vált (= rendelkezett tűzfegyverekkel), ami megszüntette az európai gyarmatosítók egyetlen komoly haditechnikai előnyét.

Amennyire nem volt esélyük a portugáloknak a kontinentális hódításra, annyira előmozdította tengerészeti sikereiket a hatalmi úr, ami az Indiai-óceánon fogadta őket. A 15. század végén egyetlen nagy ázsiai birodalom sem tartott fenn jelentős flottát, és ez a helyzet később sem módosult jelentősen. A portugálok vákuumba nyomulhattak be, ami megkönnyítette a helyzetüket, és kereskedelmi uralmukat addig voltak képesek fenntartani, amíg más európai vetélytársak nem kényszerítették őket meghátrálásra. A portugál kereskedelmi rendszerre az igazi csapást nem a helyi erők újjáéledése, megszerveződése, hanem a holland vetélytársak agresszivitása mérte a 16. század végén.

Az Indiai-óceán haditengerészeti biztosított térségében zajlott az a távol-keleti fűszerkereskedelem, amelynek birtoklása a portugál kereskedelmi uralom lényegi mozzanatát alkotta a 16. század nagy részében. *„Amikor a portugálok behatoltak Ázsiába, e kereskedelmi ágazat keleti végállomásai a kínaiak kezében voltak – Délkelet-Ázsia szigeteiről szerezték be a szegfűszeget, a szerecsendiót, a szerecsendió-virágot, és Malakkába szállították. Onnan muzulmán kereskedők vitték tovább az árut – a ceyloni fahéjjal és az indiai borssal egyetemben – a Malabár-part kikötőibe és Gudzsarátba. Itt a kelet-afrikai, arábiai vagy egyiptomi muszlim kereskedők ügynökei vették át, és elszállították a Vörös-tenger és a Perzsa-öböl kikötőibe. A fűszerek innen szárazföldi úton jutottak el a Földközi-tenger keleti medencéjének kikötővárosaiba. A velencei kereskedők drága pénzért vásárolták fel ezeket a termékeket Alexandriában és a szíriai partvidéken, hogy azután áruba bocsássák egész Európában.”*⁹

A portugálok arra törekedtek, hogy az indiai-óceáni fűszerkereskedelem mind nagyobb hányadát ellenőrzésük alá vonják. Albuquerque nagyvonalú stratégiája éppen arra irányult, hogy a perzsa-öböl és a vörös-tengeri kijárók ellenőrzése révén hermetikusan elzárja az Európa és Ázsia közötti kereskedelem hagyományos útvonalait, és a fűszerkereskedelem mind nagyobb részét az Afrikát

⁹ Wolf 1995: 263.

megkerülő útvonalra terelje. A Malakkai-szoros megszerzése pedig a délkelet-ázsiai szigetvilágban megtermelt fűszerek útvonalainak a biztosítását szolgálta.

A legfontosabb árucikk a feketebors volt, amelyet Európában nemcsak ízfokozónak, hanem tartósításra is használtak, de komolyan jövedelmezett a gyömbér, illetve az előbb említett szegfűszeg és a szerecsendió kereskedelme is. A nyugat-afrikai arany- és rabszolga kereskedelemhez hasonlóan a fűszerkereskedelem is a korona kizárólagos joga volt, és királyi hajók, vagy az uralkodó által arra feljogosított kereskedők bonyolították. A monarchia által folytatott kereskedelmi tevékenység, mint sajátos uralkodói „nagyvállalkozás” jelentőségét jól mutatja, hogy 1506-ban a nyugat-afrikai és az ázsiai kereskedelem a királyi jövedelmek több mint felét tette ki. A portugálok arra törekedtek Ázsiában, hogy az erős központi hatalmat képviselő államok vezetőivel tárgyaljanak, akikkel kedvező gazdasági-kereskedelmi megállapodásokat kötöttek, például a bors árát illetően. A hódítás első évtizedeiben olcsó és biztonságos borsszállítmányaik nagy ijedelemmel töltötték el a velencei kereskedőket, akik 1498 előtt a keletről érkező fűszerek közvetítő kereskedelmét nagyrészt a kezükben tartották.

A 16. századi portugál fűszerkereskedelem kiemelkedő profitabilitásáról és imponáló méreteiről Pierre Chaunu francia történész az alábbi számszerűsített becslést tette: *„120-150 ezer tonna fűszert vásároltak úgyszólván minden áru-ellentételezés nélkül, a fűszerekért a gyenge afrikai társadalmaktól szerzett – s egyben ottani uralmuk súlyát is szimbolizáló – 150 tonna arannyal és nehezen meghatározható mennyiségű pénzermével fizettek. A fűszerekért kifizetett összeg azonban semmiképpen sem vethető össze a valóságos – és kifizetetlenül maradt – egyenértékkel, mely 6000 tonna ezüstnek felelt meg.”*¹⁰ A számukra kedvező árányokat a portugálok nem szabad kereskedelem útján, hanem katonai fölényük révén kedvező megállapodások kikényszerítésével érték el.

Az indiai-óceáni fűszerkereskedelem európai gazdaságban betöltött szerepére utal, hogy becslések szerint az ázsiai fűszertermelés negyedét Európában használták fel a nagy földrajzi felfedezések előestéjén a 15. század végén. Mintegy száz évvel később az ázsiai kontinens termelése legalábbis megkétszereződött, és elsősorban az európai igények kielégítését szolgálta. Portugália meghatározó részesedést szerezve kapcsolódott bele ebbe a növekvő volumenű fűszerkereskedelembé, lefölözve annak mind nagyobb hasznát. Mivel a fűszereket nemesfémekkel ellentételezték, a fűszerszállítmányok mennyiségének gyarapodása szoros kapcsolatban állt az Amerika felfedezése után kitáguló világgazdasággal. Az afrikai aranyon túl csakis az amerikai

¹⁰ Wallerstein 1983: 656.

kontinensről importált ezüst hatalmas mennyisége tette lehetővé Európa számára a távol-keleti fűszerkereskedelem fenntartását, sőt állandó bővülését a 16. század során.

Hatalmas nyereségein és jól szervezett katonai háttérén túl a portugál kereskedelmi uralom gyenge pontjairól is említést kell tennünk. A haditengerészeti biztosítás költségei mindvégig magasnak bizonyultak, de jelentős ráfordításokkal járt a kereskedelmi infrastruktúra fenntartása is. Ez alatt nem is annyira a támaszpontok költségeit, hanem a hosszú ideig tartó hajóutak költségeit, a veszteglésből és a kihasználatlan hajóterekből származó anyagi veszteségeket kell értenünk. A vetélytársak megerősödése a 16. század második felében elviselhetetlenül megnövelte a sebezhető kereskedelmi rendszer fenntartásának a költségeit. Ráadásul a portugálok kereskedelmi hajóik számát tekintve kezdettől fogva – az ország adottságai miatt nehezen elhárítható – szűk keresztmetszetekkel küszködtek. Az Indiai-óceán felett gyakorolt uralmuk fénykorában is legfeljebb néhány száz hajó közlekedett portugál zászló alatt. Ezzel szemben szűk száz évvel később a „holland aranykor” idején az Egyesült Tartományok lobogói alatt a becslések szerint mintegy 15 000 kereskedelmi hajót lehetett összeszámolni. A holland vetélytársak nemcsak vállalkozó szelleműek és agresszívek voltak, hanem egy nagyságrenddel nagyobb léptéket képviseltek a kereskedelem volumenét illetően is.

A 16. század második felében már határozottan érzékelhetők voltak a portugál kereskedelmi uralom korlátai. A század első évtizedeiben az indiai-óceáni vizekre betörő portugálok hatalmas sikereket értek el, amit a vetélytársak újjáéledése miatt egyre nehezebben lehetett fenntartani. Az 1560-70-es évektől a portugálok már nem voltak képesek elzárni a Hormuzi-szorost, így nem tudták megakadályozni, hogy a fűszerkereskedelem egy része ismét a török birodalmon keresztül Velence közvetítésével érkezzen Európába. Ez az indiai-óceáni arab hajózás részleges újjáéledésének volt köszönhető. Az arab kereskedők számos esetben jobb minőségű borsot tudtak beszerezni, mint a portugálok. Az utóbbiak egyoldalúan kikényszerített kereskedelmi megállapodásokkal ugyan alacsony áron jutottak a borshoz, de az eladók nem voltak érdekeltek abban, hogy a legjobb minőségű termékeket nekik adják el, így számos esetben a magasabb piaci árat fizetni hajlandó arab kereskedők vásárolták meg azokat, továbbadva a velenceieknek. A jó minőségű bors megjelenése a keleti Mediterráneumban hozzájárult Velence másodvirágzásához, és Portugália európai fűszerkereskedelemben betöltött szerepének viszonylagos meggyengüléséhez.

Az arab hajózás és a velencei kereskedelem újjáéledésén túl a portugálok számára kezdettől fogva problémát okozott a Malakkai-szorostól keletre fekvő területek ellenőrzés alá vonása. Amikor megkíséreltek behatolni a dél-kínai tengerekre, vereséget szenvedtek a kínaiaktól. Ezután a Mennyei Birodalommal fenntartott kapcsolatot már a kínai császár és tisztviselői, és nem a

portugál hajósok formálták. A legnagyobb kihívást azonban a 16. század utolsó évtizedeiben megerősödő holland kereskedelem jelentette. A portugálok eszköztelenek voltak a hollandok rendkívüli erejével szemben. Ráadásul a hollandok módszereiket illetően is radikálisan különböztek a portugáloktól. Amikor a hollandok behatoltak az indonéz szigetvilágba, arra törekedtek, hogy ellenőrzésük alatt tartsák a teljes fűszertermelést. Kíméletlenül megakadályozták, hogy egyes helyi fejedelemségek fűszerek előállításával foglalkozzanak, másrészt kisajátították a termelőktől való felvásárlás jogát. Ehhez képest a portugálok közelebb álltak az évezredes ázsiai kereskedelem hagyományos módszereihez, amikor a közvetítő kereskedelmi hálózat laza ellenőrzését akarták megvalósítani.

A portugál fűszerkereskedelem hasznát az európai konkurencia is csökkentette. A fűszerekkel megrakott kereskedőhajók Lisszabonba érkeztek, de onnan az északnyugat-európai térségbe vitték tovább a bors, a szegfűszeg és a szerecsendió jelentős részét. Az németalföldi és az angol hajózás megerősödésével egyre inkább az északi kereskedők juttatták el Lisszabonból a fűszereket az Egyesült Tartományokba, Angliába és a német területekre. A fűszerek végárába a portugál kereskedelemnek már nem volt beleszólása, így nagyrészt elesett az európai közvetítőkereskedelem hasznától.

A portugálok a kereskedelmi uralom/kereskedelmi rendszer egyedülálló változatát hozták létre az Indiai-óceánon a 16. század során. A fűszerkereskedelem királyi monopólium volt, ennek ellenére a portugál kereskedők is bekapcsolódtak bonyolításába. A nyereség néhány fűszerfajta távolsági kereskedelmének megszervezésén nyugodott, ahol kezdetben a világkereskedelmi részesedés jelentős növelését tudták elérni, s ehhez járult a fűszerkereskedelem összmenységének gyarapodása. A profit azonban komolyan függött a katonai és haditengerészeti erőviszonyoktól, valamint a logisztikai és infrastrukturális nehézségektől. A hajók száma és a rendelkezésre álló hajótér szűk keresztmetszetei éppúgy gátolták a kereskedelem kiterjesztését, mint ahogy nem voltak képesek visszaverni a növekvő erejű kereskedelmi vetélytársakat. A portugálok inkább az indiai-óceáni kereskedelmi hálózatot igyekeztek újjászervezni és áterelni számukra kedvező útvonalakra, de nem ellenőrizték magát a termelést. A fűszerek európai közvetítő kereskedelmébe is kevéssé tudtak bekapcsolódni, ami hosszabb távon mérsékelte nyereségüket. A királyi ház jól szervezett magánkereskedelmi tevékenysége nem eredményezte az ország gazdasági (és katonai) erejének érdemi gyarapodását.

Bibliográfia:

Abu-Lughod, Janet, L. 1991: *Before European Hegemony. The World System 1250–1350*. New York, Oxford: Oxford University Press.

Boxer, Charles, R. 1973: *The Portuguese Seaborne Empire 1414-1825*. Harmondsworth: Penguin Books.

Braudel, Fernand 1985: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. 15-18. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Budapest: Gondolat.

Braudel, Fernand 1995: *Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. London: University of California Press.

Chaunu, Pierre 1969: *L'Expansion européenne du XIIIe au XVe siècle*. Paris: PUF.

Ferguson, Niall 2011: *Civilization*. New York: Penguin Books.

Ferguson, Niall 2016: *Civilizáció. A Nyugat és a többiek*. Budapest: Scolar.

Frank, André Gunder 1998: *Reorient. Global Economy in the Asian Age*. Berkeley: University of California Press.

Huntington, Samuel, P. 1991: *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, Oklahoma: University of Oklahoma Press.

Rawlison, Philip 1983: *Az indiai civilizáció*. Budapest: Helikon.

Thapar, Romila 2002: *Early India: From the Origins to AD 1300*. New Delhi: Penguin Books.

Wallerstein, Immanuel 1974: *The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.

Wallerstein, Immanuel 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest: Gondolat.

Wallerstein, Immanuel 2004: *World-Systems Analysis*. Durham, London: Duke University Press.

Wolf, Eric R. 1995: *Európa és a történelem nélküli népek*. Budapest: Akadémiai Kiadó, Osiris-Századvég.